

توحید ذاتی و وحدت وجود از نگاه کلام

محمد حسن قدردان قراملکی

www.ketab.ir

توحید ♦ تکی و وحدت وجود

از سید محمد حسن قراملکی

عضر هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۷

شمارگان: ۳۰۰

قیمت: ۲۹۰۰۰ تومان

طراح جلد: سید ایمان نوری نجفی

چاپ و صحافی: هنگام

سرشناسه: قدر دان قراملکی، محمد حسن، ۱۳۴۴.

عنوان و نام پدیدآور: توحید ذاتی و وحدت وجود از نگاه اسلام / محمد حسن قراملکی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۳۱۲ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۸-۴۱۶-۴

وضعیت فهرست نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: توحید.

موضوع: *Unity of God (Tawhid).

موضوع: خدا — اثبات.

موضوع: God -- Proof.

موضوع: وحدت وجود — فلسفه اسلامی.

موضوع: *Islamic philosophy (Panthism).

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده بندی کنگره: ۱۳۹۷ ۴۴۹/۴ ق ۲۱۷ BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۲

شماره کتابشناسی ملی: ۵۲۸۱۲۴۷

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۵	پیشگفتار
۲۱	مقدمه
۲۱	طرح مسئله
۲۳	ضرورت و هدف‌های تحقیق
۲۴	سؤال اصلی و فرعی تحقیق
۲۵	فرضیه تحقیق و فرضیه رقیب
۲۵	روش تحقیق
۲۵	نوآوری‌ها
۲۷	کاربرد تحقیق
۲۹	بخش اول: مفاهیم و کلیات
۳۱	فصل اول: مفاهیم
۳۱	گفتار اول: تعریف توحید و اقسام آن
۳۳	۱. توحید ذاتی
۳۶	۲. توحید وجودی
۳۸	۳. توحید ذاتی در آیات و روایات
۴۵	جمع معنای توحید احدی و واحدی
۴۵	گفتار دوم: تعریف و تبیین اجمالی وحدت وجود
۴۶	۱. وحدت شخصی وجود و توصیف کثرات به وهم و خیال
۵۰	تبیین نظریه عرفا

- ۵۲..... تبیین نظریه وحدت وجود در قالب چند مثال
- ۵۵..... ۲. وحدت شخصی و تكثر آثار
- ۵۶..... ۳. وحدت تشکیکی وجود (تكثر موجودات به نحو اشتراک معنوی)
- ۵۹..... فصل دوم: پیشینه بحث
- ۶۰..... گفتار اول: مکتب‌های هندوی و فلسفه یونان باستان
- ۶۳..... گفتار دوم: اندیشوران پیش از محی‌الدین عربی
- ۶۵..... گفتار سوم: محی‌الدین عربی (م ۶۳۸ ق)
- ۶۷..... گفتار چهارم: متکلمان اسلامی
- ۷۳..... بخش سوم: نظریه وحدت وجود (تعمیم توحید وجودی به جهان)
- ۷۵..... فصل سوم: تبیین ذاتی و سراب‌انگاری جهان
- ۷۷..... تحلیل و پرسش
- ۷۸..... ۱-۱. برتری نظریه به نظریه حلول
- ۷۸..... ۱-۲. تردید یا عدم قطعیت اصل نظریه
- ۸۰..... ۱-۳. توصیف تكثرات به عنوان لحاظ ذات ممکنات منقطع از خدا
- ۸۰..... ۱-۴. غفلت از اصطلاحات خاص عرفانی
- ۸۳..... ۱-۵. قراین دیگر
- ۸۵..... فصل دوم: توحید ذاتی و تجلی‌انگاری جهان (وحدت شخصی)
- ۸۵..... گفتار اول: تبیین نظریه وجود
- ۸۵..... مقدمه
- ۸۵..... ۱. ذات خدا و اعتبارات آن
- ۸۶..... ۲. ذات خدا مقتضی وجود و ظهور
- ۸۷..... ۳. تبیین ظهور
- ۹۱..... ۴. دیدگاه متکلمان
- ۹۷..... ۵. جمعی از معاصران
- ۱۰۱..... ۶. پاسخ به یک شبهه (ابهام در توصیف کثرات به ظهور)
- ۱۰۶..... گفتار دوم: ادله عقلی نظریه و لوازم باطل نظریه رقیب
- ۱۰۶..... ۱. ادله عقلی
- ۱۰۷..... ۱-۱. ادله عقلی ناظر بر ذات الوهی

۱-۱-۱.	برهان «بسيط الحقيقة كل الأشياء»	۱۰۷
۱-۱-۲.	برهان صرف الوجود	۱۰۸
۱-۱-۳.	برهان اطلاق و بی‌نهایت	۱۱۰
۱-۱-۴.	تحلیل علت فاعلی	۱۱۲
۱-۲.	ادله عقلی ناظر بر جهان	۱۱۳
۱-۲-۱.	برهان فقر ذاتی و ربطی ممکن و توحید ذاتی (تحلیل وجود معلول و ارجاع آن به تشان)	۱۱۳
۱-۲-۲.	لوازم باطل نظریه رقیب	۱۱۷
۱-۲-۲-۱.	عدم ارتباط و علقه خدا با مخلوق	۱۱۸
۱-۲-۲-۲.	انکار اصل علیت و خالقیت خدا	۱۱۹
۱-۲-۳.	خلقت از عدم، مستلزم تغییر در ذات الوهی	۱۲۰
۱-۲-۴.	سبب فقدان وجود برای ذات الوهی	۱۲۵
۱-۲-۵.	عدس و جیا علم پیرامین خدا	۱۲۵
	گفتار سوم. ادله نقلی	۱۲۶
۱.	آیات	۱۲۶
۱-۱.	حضور خدا در تمام ابعاد هستی (داخل و خارج)	۱۲۶
۱-۲.	معیت حقیقی خدا با اشیاء	۱۲۶
۱-۳.	قرب خدا به انسان	۱۲۹
۱-۴.	توصیف خدا به: اول و آخر، ظاهر و باطن	۱۳۰
۱-۵.	توصیف خدا به: نور آسمان‌ها و زمین	۱۳۱
۱-۶.	توصیف اشیاء به هالک و استثنای خدا	۱۳۳
۲.	روایات	۱۳۶
۲-۱.	حضور خدا در تمام ابعاد هستی (داخل و خارج)	۱۳۶
۲-۲.	معیت خدا با اشیاء	۱۳۸
۲-۳.	حصر ظهور به وجود و ظهور خدا	۱۳۹
۲-۴.	حصر وجود به خدا و توصیف غیر به باطل	۱۴۱
۲-۵.	جهان تجلی نور الهی	۱۴۱

فصل سوم: توحید ذاتی و تکثر موجودات رابطی و عرضی (نظریه دوانی) ۱۴۷

گفتار اول: تبیین نظریه محقق دوانی ۱۴۷

گفتار دوم: تحلیل و بررسی ۱۵۰

۱. عدم جمع معلولیت با تشآن ۱۵۰

۲. ابتناء بر اصالت ماهیت ۱۵۰

۳. لزوم اشتراک لفظی در «موجود» ۱۵۱

۴. عدم جمع تشآن با تباین انگاری رابطه جهان با خدا ۱۵۲

۵. خلط «وجود فی نفسه لغیره» با «وجود لغیره» ۱۵۲

۶. ماهمخوانی با وحدت وجود ۱۵۲

بخش سرم: نظریه تکرر وجود (عدم تعمیم توحید وجودی به جهان هستی) ۱۵۵

فصل اول: جهان‌های مجزای خدا و مباین با آن ۱۵۷

گفتار اول: تبیین نظریه ویلان آن (اکثر متکلمان و تفکیکی‌ها) ۱۵۷

۱. اشاره‌ای به خاسته نظریه متکلمان ۱۵۷

۲. آرای متکلمان ۱۶۱

۳. قایلان به اشتراک لفظی وجود بین خدا و ممکنات ۱۶۳

گفتار دوم: ادله عقلی دیدگاه و شبهات آن ۱۶۵

۱. رویکرد عقلی ایجابی ۱۶۵

۱-۱. خلقت مستلزم تکثر و تباین وجودات ۱۶۵

۱-۲. استحاله عینیت، جزئیت و عروض ممکن ۱۶۷

۱-۲-۱. فرض عینیت وجود ممکن و وجود خدا ۱۶۷

عدم بداهت وجود خدا ۱۶۷

۱-۲-۲. فرض جزئیت وجود ممکن برای وجود خدا ۱۷۰

۱-۲-۳. فرض عروض وجود ممکن بر وجود خدا ۱۷۰

۱-۳. استحاله اتصاف وجود به عروض یا عدم آن ۱۷۱

۲. رویکرد عقلی سلبی (لوازم باطل نظریه وحدت وجود) ۱۷۲

۲-۱. توقف بر اصالت وجود ۱۷۲

۲-۲. صدق نسبت خدا بر ممکنات ۱۷۴

۲-۳. اتصاف خدا به صفات مخلوقات ۱۷۷

۱۷۹.....	۲-۴. لزوم سنخیت بین خدا و ممکنات
۱۸۱.....	۲-۵. عدم اتصاف «وجود» به امکان و وجوب
۱۸۲.....	۲-۶. عدم اتصاف واجب الوجود به «وجوب بالذات»
۱۸۳.....	۲-۷. لزوم محدودیت خدا
۱۸۴.....	۲-۸. اشتراک ذات خدا با ممکنات
۱۸۴.....	۲-۹. لزوم تعیین ذات خدا
۱۸۷.....	۲-۱۰. انکار جهان مخلوقات و خالقیت خدا
۱۸۸.....	۲-۱۱. انکار حدوث جهان
۱۸۹.....	۲-۱۲. بوجیه ناپذیری وجودات مختلف با بساطت وجود
۱۹۷.....	۲-۱۳. لزوم برهان
۲۰۲.....	۲-۱۴. لغو ثبوت بعثت، تکلیف، ثواب و عقاب
۲۰۴.....	۲-۱۵. فقدان دلیل
۲۰۴.....	گفتار سوم: ادله نقلی دیدگاه (۱-۲) بر تائید وجود الهی
۲۰۵.....	۱. آیات دال بر تباین وجود الهی و مخلوق
۲۰۶.....	۲. آیات دال بر خلقت جهان از عدد
۲۰۸.....	گفتار چهارم: ادله نقلی دیدگاه (۲-۳) روایات
۲۰۸.....	۱. روایات دال بر تباین وجود الوهی و مخلوق «تنزیل»
۲۱۱.....	تحلیل و بررسی
۲۱۲.....	۲. روایات دال بر خلقت جهان از عدم
۲۱۳.....	تحلیل و بررسی
۲۱۱.....	۳. روایات دال بر عدم صدور و خروج شیئی از ذات الوهی
۲۱۵.....	تحلیل و بررسی
۲۱۷.....	۴. روایات دال بر ثبات وجود خدا و عدم تغییر آن در مقام خالقیت
۲۱۷.....	نقد و نظر
۲۱۹.....	فصل دوم: توحید ذاتی و وحدت شهودی
۲۱۹.....	گفتار اول: تبیین نظریه و قایلان آن
۲۲۲.....	گفتار دوم: تحلیل و بررسی

۲۲۲	۱. تفاوت نظریه وحدت شهود با وحدت وجود
۲۲۴	۲. ارزش سنجی وحدت شهودی و وحدت وجود
۲۲۷	فصل سوم: توحید ذاتی و کثرت تشکیکی وجود
۲۲۷	گفتار اول: تبیین و تقریر نظریه
۲۳۳	تحلیل و بررسی
۲۳۳	گفتار دوم: ادله دیدگاه
۲۳۳	۱. رویکرد عقلی
۲۳۴	۱-۱. استحاله انتزاع مفهوم واحد مشترک از مصادیق متباین
۲۳۴	۱-۲. معلول پرتو و تشان علت فاعلی (تحلیل علت فاعلی)
	۱-۱. همان فقر ذاتی و ربطی ممکن و توحید ذاتی (تحلیل وجود معلول و ارجاع به تشان)
۲۳۵	۲. رویکرد علمی
۲۳۵	تحلیل و بررسی
۲۳۶	۱. ناسازگار با بساطت و اطلاق ذات الوهی
۲۳۷	۲. زمان و مرحله تحقق تشکیک
۲۳۷	۳. لوازم غیر قابل دفاع
۲۴۱	فصل چهارم: توحید ذاتی و نظریه حلول و اتزان
۲۴۱	مقدمه
۲۴۳	گفتار اول: دیدگاه حلول
۲۴۷	تحلیل و بررسی
۲۴۷	۱. حلول مستلزم محدودیت
۲۴۷	۲. حلول، مستلزم جسمانیت خدا
۲۴۷	۳. حلول ناسازگار با ازلیت
۲۴۸	۴. حلول، مستلزم نیاز خدا به محل
۲۴۸	۵. حلول، مستلزم غیریت و استقلال وجود خدا با وجود محل
۲۴۹	۶. جرح و تردید در نسبت حلول به عرفا
۲۵۱	۷. توجیه عبارات موهوم و متشابه عرفا توسط برخی متکلمان
۲۵۴	گفتار دوم: نظریه اتحاد

۲۵۶	تحلیل و بررسی
۲۵۶	۱. محال و غیرمعقول بودن اتحاد
۲۵۷	۲ و ۳. ناسازگاری با وحدت وجود و تصریح عرفا به نفی اتحاد
۲۵۸	۴. لوازم باطل اتحاد
۲۵۸	گفتار سوم: همه خداانگاری جهان (بودیسم، تائویسم و هندویسم)
۲۶۱	جمع‌بندی و نتایج
۲۶۳	۱. تعریف توحید ذاتی و پیشینه آن
۲۶۵	۲. نظریه‌های وحدت وجود (تعمیم توحید ذاتی به جهان)
۲۶۷	۳. نظریه‌های تکرر و تباین وجود (عدم تعمیم توحید ذاتی به جهان)
۲۷۱	کتابنامه
۲۷۱	۱. فارسی
۲۷۷	۲. عربی
۲۸۵	۳. مقالات
۲۸۷	فهرست آیات
۲۹۱	فهرست روایات
۲۹۵	فهرست اشعار
۲۹۷	نمایه
۳۰۳	نمایه موضوعی

پیشگفتار

در پرتو پیرزن انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به‌ویژه تعالیم منشائی اسلامی، به عنوان فکر و فرهنگ متری و نجات‌بخش آدمی، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم و حیانی و ارزش‌های اسلامی از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستم‌شدگان آنان شد و از دیگر سو باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکتب‌های شری و نظام‌های مبتنی بر آنها گشت.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریات علمی و نوآوری درباره زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ اسلامی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و تبیین و عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی- پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد علمی- فکری حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی

آیت الله العظمی خامنه‌ای (مدظله العالی) و با تلاش فراوان آیت الله علی اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی و غیرانتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دین و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

گروه کلام که از جمله گروه‌های پژوهشکده «حکمت و دین پژوهی» است به منظر تحت هدف‌های زیر در سال ۱۳۷۵ شکل گرفت:

۱. بازپرویه کلام اسلامی و بررسی تحلیلی آثار و آرای متکلمان برجسته شیعه؛

۲. تبیین و تفسیر عقاید اسلامی به زبان زمان؛

۳. اهتمام به تعمیق و توسعه دین پژوهی و کلام اسلامی؛

۴. سعی بر نظریه‌پردازی و نیاز آوری در حوزه فعالیت گروه با توجه به نظرها و نیازهای جدید؛

۵. پاسخ‌گویی به شبهات القایی در آثار و عقاید و کلام اسلامی و نقد دیدگاه‌های معارض؛

۶. مطالعه تطبیقی در عقاید اسلامی و در نسبت دین با دانش‌های دیگر.

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی توانسته است با بهره‌مندی از توانمندی علمی اعضای هیئت علمی، محققان و همکاری دیگر نهادهای علمی، فلسفه دین را توسعه و تعمیق دهد. در همین راستا این نهاد موفق شد در سال ۱۳۹۱ مجوز رسمی قطب فلسفه دین را از وزارت علوم، تحقیقات و فناوری برای توسعه، تعمیق، ساماندهی و مدیریت این حوزه اخذ کند.

قطب علمی مرکزی است که در آن دانشمندان و محققان برجسته یک رشته با همکاری و در قالب کار گروهی می‌کوشند با تولید دانش و نوآوری، پاسخگوی نیازهای علمی، اجتماعی و فرهنگی این رشته بوده و در راستای

کسب مرجعیت علمی گام بردارند. با توجه به بیانات مهم مقام معظم رهبری در خصوص تحقق مرجعیت علمی جمهوری اسلامی ایران در جهان، در پنجاه سال آینده، قطب‌های علمی کشور کوشش مضاعفی برای دستیابی به جایگاه مرجعیت در کشور دارند.

هدای عمده این قطب عبارت‌اند از:

۱. نقد فلسفه دین غربی؛
۲. تاسیس و توسعه فلسفه دین اسلامی؛
۳. پاسخ‌گویی به سؤالات و شبهات در زمینه مسائل فلسفه دین در عرصه جهانی و داخلی؛
۴. تغذیه و جهت‌دهی فعالیتهای علمی در حوزه فلسفه دین در حوزه و دانشگاه در دو ساحت آموزش و پژوهش برای احراز مرجعیت؛
۵. پشتیبانی نظری از مبانی فلسفی و برون‌دینی نظام اسلامی و کاربردی‌کردن فلسفه دین اسلامی از این راه؛
۶. کشف، تبیین و دفاع از مبانی علوم انسانی اسلامی و نقد مبانی رقیب؛
۷. ارتقای سطح کمی و کیفی آموزش فلسفه دین اسلامی در دانشکده‌های مربوطه در سراسر کشور؛
۸. سوق‌دادن محققان برجسته فلسفه دین به سمت مسائلی که در زمینه‌های مرتبط با حوزه فلسفه دین و تبیین تأثیر آن بر زندگی فردی و اجتماعی راه حل برای آن؛
۹. بسترسازی مناسب برای تربیت اندیشمندان متمحص و تراز اول در حوزه مسائل فلسفه دین اسلامی.

آنچه پیش‌روی شماست، نتیجه یکی از پژوهش‌های مشترک گروه «کلام» با «قطب فلسفه دین» است که توسط محقق ارجمند جناب حجت‌الاسلام والمسلمین محمدحسن قدردان قراملکی، دانشیار گروه کلام پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی به سامان رسیده است.

در راستای هدف‌های فوق، آثار فراوانی از سوی محقق ارجمند به جامعه علمی عرضه شده است که از جمله آنها پژوهش «توحید ذاتی و وحدت وجود (از نگاه کلام)» می‌باشد.

نویسنده در این تحقیق با رویکرد تحلیلی و انتقادی در مقام تبیین توحید وجودی است که آیا قول بدان تنها به معنای حصر وجود واجب الوجود به خدا ریخته‌اند و جودات امکانی در رتبه پایین‌تر است؟ (نظریه مشهور عالمان اسلامی) یا اینکه افزون بر آن، توحید وجودی هر گونه وجودات غیرخدا را نفی و رجوع را به ذات الهی منحصر نموده و موجودات دیگر را فیض و تجلی خدا می‌انگارد؟ نظر محمّد توحید وجودی به جهان هستی = نظریه وحدت وجود عرفا).

تحقیق حاضر بعد از تبیین معنای توحید وجودی از دو منظر متفاوت، به تبیین نسبت حقیقت توحید وجودی، با جهان هستی خواهد پرداخت که آیا کثرات متحقق در جهان هستی، در قالب نظریه‌های مختلف مثل تباین یا تشکیک در وجود، با توحید وجودی همسان یا ناهمسان است؟

نویسنده کتاب از دودهمه پیش در حوزه کلام و فلسفه دین به تحقیق و تألیف بیش از بیست کتاب و هشتاد مقاله در شریعت علمی پرداخته است که می‌توان از کتاب‌های «خدا و مسأله شر» (کتاب سال حوزه)، «قرآن و پلورالیسم» (کتاب سال حوزه)، «اصل علیت در فلسفه کلام»، «معجزه در قلمرو عقل و دین»، «کلام فلسفی»، «مجموعه شش جلدی استغنی به شبهات کلامی»، «خدا در تصور انسان»، «اسماء و صفات خدا»، «علم و اراده الهی» و «راز خلقت و بقا (رابطه خدا با جهان)» نام برد. توفیقات محقق فرهیخته را از خدای سبحان خواستاریم.

در پایان از همه اعضای محترم شورای علمی گروه کلام، قطب علمی فلسفه دین، و ارزیابان محترم جناب حجت الاسلام والمسلمین قاسم ترخان و جناب حجت الاسلام والمسلمین علی فضل‌ی و به‌ویژه مؤلف گرامی که با سعه صدر در تولید و بالندگی اثر تلاش کردند و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ

و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار، و توزیع آن را بر عهده دارد، قدردانی نموده و توفیقاتشان را از خدای سبحان خواستاریم و از استادان و صاحب‌نظران درخواست می‌شود با ارسال نظرها و پیشنهادهای سازنده خویش ما را یاری کنند.

گروه کلام

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی

قطب علمی فلسفه، دین

www.ketab.ir